

USE OF MULTI-COMPONENT COMPLEX SENTENCES IN THE WORKS OF T. KAIPBERGENOV

Asanova Dिल्фуза Nazarbaevna

Doctoral student at the Karakalpak Institute of Humanities, Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13849423>

ARTICLE INFO

Received: 22th September 2024

Accepted: 27th September 2024

Online: 28th September 2024

KEYWORDS

Multi-component sentence, complex sentence, complex sentence without a conjunction.

ABSTRACT

this article analyzes the use, structure and characteristics of multi-component sentences and sentences followed by chu in the Karakalpak language. In the article, using the example of the works of the representative of Karakalpak literature T. Kaipbergenov, the following unions are analyzed from all sides.

УПОТРЕБЛЕНИЕ МНОГОКОМПОНЕНТНЫХ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Т. КАЙИПБЕРГЕНОВА

Асанова Дильфуза Назарбаевна

Докторант Каракалпакского института гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13849423>

ARTICLE INFO

Received: 22th September 2024

Accepted: 27th September 2024

Online: 28th September 2024

KEYWORDS

Многокомпонентное предложение, сложное предложение, сложное предложение без союза.

ABSTRACT

В данной статье проанализированы употребление, структура и характеристики многокомпонентных предложений и предложений, после которых следует чу, в каракалпакском языке. В статье на примере произведений представителя каракалпакской литературы Т. Кайыпбергенава со всех сторон проанализированы следующие союзы.

T.QAYÍPBERGENOV SHÍĠARMALARÍNDÁ KÓP KOMPONENTLI TEŇ BAĠÍNÍŇQÍLÍ QOSPA GÁPLERDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ

Asanova Dिल्фуза Nazarbay qızı

Ózbekstan Respublikası İlimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti doktoranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13849423>

ARTICLE INFO

Received: 22th September 2024

Accepted: 27th September 2024

Online: 28th September 2024

KEYWORDS

ABSTRACT

Bul maqalada qaraqalpaq tilindegi kóp komponentli qospa gápler sonıń ishinde teň baġınıńqılı qospa gáplerdiń qollanıwı ózgesheligi, túrleri, dúzilisi sóz etildi.

Qospa gápler, kóp komenentli qospa gápler, bađınıńqılı qospa gápler, baylanıs túrleri.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń belgili jazıwshısı T.Qayıpbergenov shıǵarmalarında qollanılǵan bađınıńqılı qospa gápler analizlendi.

T.QAYIPBERGENOV ASARLARIDA KO'P KOMPLEMENTLI ERGASHGAN QO'SHMA GAPLARNING QO'LLANILISHI

Asanova Dilfuza Nazarbay qizi

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti doktoranti
<https://doi.org/10.5281/zenodo.13849423>

ARTICLE INFO

Received: 22th September 2024

Accepted: 27th September 2024

Online: 28th September 2024

KEYWORDS

Ko'p komponentli qo'shma gap, murakkab qo'shma gap, bog'lovchisiz tuzilgan murakkab qo'shma gap.

ABSTRACT

mazkur maqolada qoraqalpoq tilidagi ko'p komponentli qo'shma gaplar, chuningdek ergashgan qo'shma gaplarning qo'llanilishi, tarkibi va xususiyatlari tahlil qilindi. Maqolada qoraqalpoq adabiyoti vakili T.Qayıpbergenovning asarlar tilidagi asarlari misolida ergashgan qo'shma gaplar har taraflama tahlil qilindi.

Til stilleri tek leksikalıq hám morfologiyalıq tárepten ǵana emes, sintaksislik tárepten de bir-birinen parq qıladı. Lekin kórkem ádebiyat stiliniń sintaksislik ózgeshelikleri haqqında bul stilde jazılǵan shıǵarmalardıń janrlıq bóliniwlerin esapqa almay turıp aytıw qıyın. Sebebi hár bir janrdıń ózine tán sintaksislik dúzilisi bar [1:94]. Bul sintaksislik ózgeshelik, ásirese, poeziya stili menen bir qatarda proza stiline de tán. Sonlıqtan belgili sóz sheberi Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı, Ózbekstan Qaharmanı T.Qayıpbergenov shıǵarmaları tiliniń sintaksislik dúzilisin, sonıń ishinde kóp komponentli qospa gáplerdiń qollanıwın izertlew házirgi qaraqalpaq til bilimindeǵı áhmiyetli máselelerdiń biri. Óytkeni, kórkem shıǵarmalarda oy-pikirdi ıqshamlastırıp, jıynaqlastırıp beriwde kóp komponentli qospa gápler jiyi qollanıladı. Pikirdi ótkir, obrazlı etip beriwde hár qıylı kórkemlew quralları menen birge kóp komponentli qospa gápler shıǵarmanıń tiliniń kórkemligin támiyinleydi. Bul tuwralı A.Bekbergenov bılay dep jazadı: «Kórkem ádebiyatta jay hám qospa gáplerdiń barlıq túrleri de ushırasa beredi. Al, geypara shıǵarmalarda olardan dizbekli qospa gáptiń, bađınıńqılı qospa gáptiń yamasa qospalanǵan jay gáptiń qollanıwı jazıwshınıń stiline baylanıslı bolıp keledi [2:75].

Bađınıńqı qospa gápler bas hám bađınıńqı gápten dúzilip, mánileri óz ara teń bolmaǵan biri ekinshisin sıpatlawshı túsindiriwshi bađınıńqı qatnasqa iye boladı. Kóp bađınıńqılı qospa gáplerdiń bađınıńqı gápleri neshew bolsa da, olar hár túrli usıllar menen tek bir bas gáp penen baylanıladı. Kóp komponentli bađınıńqı qospa gáp úsh yamasa birneshe jay gápten dúziledi, sonlıqtan onda eki yamasa birneshe sintaksislik qatnas ańlasıladı. Bul sintaksislik qatnaslar mudamı birdey bolıp kele bermey, hár túrli bolıp ushırasadı [3:79].

Kóp bađınıńqılı qospa gáplerdiń bađınıńqı gápleri bas gápke eki túrli jol menen baylanıladı. Olardıń geyparaları bir-birine ǵárezsiz teń mánili bolıp, tikkeley bas gáp penen baylanıladı, al ekinshi birewleri birine-biri ǵárezli bolıp, birin-biri sıpatlap, izbe-iz bađınıw jolı

menen bas gápke baylanísadı. Olar usı sıyaqlı ózgesheliklerine qaray teń baǵınıńqlılı qospa gáp hám izbe-iz baǵınıńqlılı qospa gáp bolıp ekige bólinedi. Biz maqalamızda teń baǵınıńqlılı qospa gápler haqqında sóz etemiz.

Teń baǵınıńqlılı qospa gáptiń baǵınıńqlılı gápleri bas gápke mánilik qatnasına qaray birgelikli mánide hám birgeliksiz (hár túrli) mánide de kele beredi.

1. Birgelikli mánide kelgen teń baǵınıńqlılı qospa gáplerdiń quramındaǵı baǵınıńqlılı gáplerdiń bayanlawıshlarınıń bir túrli formada kelip, bir mánilik qatnasta qollanılıw jaǵdayları, kóbinese waqıt, orın, sebep, maqset, sın, shárt, qarsilas baǵınıńqlılı gáplerde ushırasadı. Bunday jaǵdaylarda hár qaysısı teń túrde turıp tikkeley bas gápke baǵına baylanısıp keletuǵın bir neshe baǵınıńqlılı gápler óz ara bir-birinen sanaw intonaciyası arqalı bólinip turadı hám olardıń bas gáp penen baylanısı júdá bekkem boladı. T. Qayıpbergenovtıń shıǵarmalarında teń baǵınıńqlılı qospa gáplerdiń tómendegidey túrleri ushırasadı:

a) birgelikli bolıp kelgen sın baǵınıńqlılı gáplerdiń bayanlawıshları bir túrli formada kelip hám olar bir mánilik qatnasta qollanılıp, bas gápke hár qaysısı tikkeley baylanısıp keledi, bir túrdegi sorawlarǵa juwap beredi hám bir túrdegi baǵınıńqlılı gáptiń xızmetin atqaradı: Vladimirdiń appaq tislere jiltırap, qızǵısh júzi quyashtay kúlimlep, Mamanǵa qolın sozdi. Erli-zayıplı ekewi teń otırıp, bılqıldap atırǵan bópeniń bir qolın ákesi, ekinshi qolın anası uslap, hárkim payına tiygen jaǵınan náresteni shorp-shorp súyer edi. Bul quwanışlı xabardı esitkende jası úlkenler saqalın sıypap masayrasıp, jası kishileri qozǵalısqan, hámmesi biri-birine quwıńlasıp qarastı.

T. Qayıpbergenov shıǵarmalarında qollanılǵan teń baǵınıńqlılı qospa gáplerdiń quramındaǵı sın baǵınıńqlılı komponentleriniń bayanlawıshları tiykarınan hal feyildiń -ıp/-ip, -p qosımtaları arqalı bildirilip, bas gáp penen baylanısqan.

b) baǵınıńqlılı gápi bas gápti shártlik mánide túsindiredi: Barlıq adam birikse, bir jaqsı nárese hámmeniń júreginde tereń ornasa, awıllar arasındaǵı ókpe-gıyneler teńizge túsken tastay biybelgi shúmedi eken. Jawǵa qarsı bekkem birlikti úyrenimiz kelse, balalarımız ata-analar ruwxına sadıq hám márt bolıp óskisi kelse, orısyat eli menen baylanıs jasawdan basqa jol joq. Eger ózimiz sapta turmasaq, alǵa qoyǵan qádemizdi bekkemleytuǵın izimizde adamımız bolmasa, Aytjan túsken jolǵa túsemiz. Eger joldasıńnıń birewiniń satqın ekenin sezseń, sonnan saǵan zıyan keletuǵın bolsa, kóp sóylesip turma, atıp tasla. Bunda baǵınıńqlılı komponentiniń bayanlawıshı -sa/-se qosımtalı shárt meyil arqalı bildirilgen.

Qospa gáptiń quramındaǵı baǵınıńqlılı komponentleri bas gápke tikkeley baylanısqanlıqtan, teń baǵınıńqlılı qospa gápke kiredi. Demek, qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler birgelikli mánide keliwi ushın, quramındaǵı komponentler birdey sorawǵa juwap berip, birdey mánini ańlatıwı tiyis.

2. Teń baǵınıńqlılı qospa gáptiń quramındaǵı baǵınıńqlılı gáplerdiń bayanlawısh formaları bárqulla bir túrli bolıp kele bermeydi. Al geyde bir neshe baǵınıńqlılı gápler tikkeley bas gápke baǵına baylanısıp kelgenine qaramastan, olardıń bayanlawısh formaları hár túli bolıp keliwi múmkin. Baǵınıńqlılı gáplerdiń bayanlawısh formaları hár túrli bolıp, bas gápke hár qaysısı tikkeley baylanısıp kelse de, olardıń óz ara mánilik baylanısları teń baǵınıńqlılı qospa gáptiń dáslepki túrine qaraǵanda (baǵınıńqlılı gáplerdiń bayanlawıshlarınıń bir formada hár bir mánilik qatnasta kelip, bas gáp penen baylanısıwına qaraǵanda) bir qansha hálsizlew bolıp keledi

[4:221]. Degen menen teń baǵınıńqılı qospa gáptiń sońǵı túri bas gáptegi is-háreketti yamasa oy-pikirdi bir qansha keń túrde yamasa hár tárepleme túsindirip, konkretlestitip keledi. Bunday teń baǵınıńqılı qospa gáptegi baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshları hám túrli formada, hár túrli mánilik qatnaslarda keliw arqalı bas gápke hár qaysısı tikkeley baylanısp keledi. Mánilik qatnasları birgelkisiz, hár túrli bolıp kelgen kóp baǵınıńqı gáplerdiń bayanlawıshları da hár túrli formalarda kelip, hár túrli sorawlarǵa juwap beredi hám hár túrli baǵınıńqı gáptiń xızmetin atqaradı: Ol “kishe” degen sózdi sonday náziklik penen, álleqanday jumsaq qılıp aytqanda, Aqbiydayǵa “kishe” degen sóz “jan apa” degendey esitilip, júrek-bawırı eljirep sala berdi. Bul mısalda qospa gáp úsh komponentten dúzilgen bolıp, birinshi hám ekinshi gápler baǵınıńqı, al úshinshisi bas gáp bolıp tur. Dáslepki gápi bas gápti waqıtlıq mánide túsindirse, ekinshi baǵınıńqı gápi sınılıq mánide kelgen.

Teń baǵınıńqılı qospa gáptegi bayanlawısh formaları hám mánilik qatnasları hár túrli bolıp, bas gápke tikkeley baǵına baylanısp keletuǵın baǵınıńqı gápler ózleriniń mánisine, qollanıw ózgesheligine qaray, hár túrli orınlarda keledi. Bunday teń baǵınıńqılı qospa gáptegi baǵınıńqı gáplerdiń ishinde, ásirese birinshi orında waqıt, sebep, qarsılas usaǵan baǵınıńqı gápler keletuǵınlıǵı bayqaladı:

a) birinshi orında waqıt baǵınıńqı gáp keledi: Dospan jańa beske shıqqanda, elge tırıspay jayılp, anası qazalandı. Bul kempir keliwden, oǵan degen mehrim kóbirek berilip ketkeni ushın ba, joǵımnıń dereǵı tabılǵanday men quwanıp kettim.

b) birinshi orında sebep baǵınıńqı gáp keledi: Azanǵı jumsaq samal qaq mańlay aldınan eskenlikten, olar atlarına qamshı basqan gezde, júriwine kesent keltirgendey shinelleriniń shalǵayları artına qayrılıp bir taslandı. Awır azaplarǵa shıdamay hám jerik asın da taba almay, erinleri qayazıp, murnınıń ústin sepkil daq bastı. Ishte jep úlgeriwge asıqsa kerek, ele awzı kemseńlep, bir nárselerdi gúysep kiyatır. Kún batıwǵa qaraǵanda, etine qaltıratpa tiyip, bezgek boldı.

v) birinshi orında qarsılas baǵınıńqı gáp keledi: Yacheykanıń sekretarı kommunist bolıwı kerek degenge qaramastan, kim ortaǵa shıǵıp sóz alsa da, ol óz aǵayinin usınbay qoymadı. Onıń bul qılwaların unatpasa da, úy iyesi bolǵanlıqtan, Temirbek eziw tartıp kúldi.

g) birinshi orında shárt baǵınıńqı gáp keledi: Toy-mereke bolsa, ol sózge dilwar bolǵanı sebepli, jas jigitle aǵa retinde aldına salıp bashshı etedi. Ol hár bir ótkergen kúnin oylasa, bir-birinen gázebetli kórinip, júregi loqsıydı.

Joqarıdaǵı mısálǵa berilgen teń baǵınıńqılı qospa gáplerdegi baǵınıńqı gáplerdiń bayanlawıshları hár túrli formada hám hár túrli mánilik qatnaslarda keliw arqalı bas gápke tikkeley teń ráwishte baǵına baylanısp kelip tur. Demek, bunday teń baǵınıńqılı qospa gáplerde kóbinese birinshi orında waqıt, sebep, qarsılas hám shárt baǵınıńqı gápler keledi. Al, bas gápten ańlasılatuǵın is-háreketti yamasa oy-pikirdi bir qansha tolıǵıraq etip beriw maqsetinde, bas gáptiń mánisine sáykes hám oǵan tikkeley baǵına baylanısp keletuǵın basqa da baǵınıńqı gápler qollanıladı.

Geyde teń baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı baǵınıńqı gáplerdiń bayanlawıshlarınıń hár túrli formada, biraq birdey mánilik qatnasta qollanıw arqalı bas gápke tikkeley baylanısp keledi:

a) shárt baǵınıńqı gápler hár túrli formada, biraq bir mánilik qatnasta qollanıw arqalı bas gápke hár qaysısı tikkeley baylanısp keledi: Dármenbay usınnan oqıwǵa ketse, sol jaqta birewge úylenip qaladı deseń boldı, ol eriniń eki ayaǵın bir etikke tıǵadı.

b) sın baǵınıńqı gápler túrlishe formada kelip bas gáp penen baylanıadı: Sherim etiginiń sarı qonıshı qayırılǵan kúyinde, bóz dambalıń balaǵı shıǵıp, júnli baltırları kórinip atır.

Qospa gáptiń quramında geyde tórt, bes hám onnan da kóp jay gápler bolıwı múmkin. Bunday jaǵdayda teń baǵınıńqılı qospa gáplerdiń bayanlawıshları kóbinese, birdey formada keledi. Bayanlawıshı -sa/-se shárt meyili formalarındaǵı teń baǵınıńqılı qospa gápler shártlik qatnastı bildirip keledi. Mısalı: Aydos ruwı menen Xiywaǵa ketse, inileri Qońırat hákimine ketse, Maman qazaq xanına ketse, jekke qalǵanıwız emes pe? Bul gáptiń quramı tórt jay gáp teń dúzilip, baǵınıńqı gápleri bas gápke tikkeley baylanısqan. Bunnan tısqarı quramı tórt komponentten dúzilgen teń baǵınıńqılı qospa gáplerde shártlik qatnas -ǵan/-gen qosımtalı kelbetlik feyilge orın sepliginiń jalǵanıwı arqalı da bildiriledi. Mısalı: Abıraylı áke bolǵanda, ana bolǵanda, mal-dáske bolǵanda, bári gúlalagúl bolar edi.

Tórt komponentten dúzilgen teń baǵınıńqılı qospa gáplerdiń baǵınıńqı gápi barlıq waqıtta da birdey formada, birdey mánilik qatnasta kele bermeydi. Mısalı: Ol meni ádebiyat okeanına jetelep jaqınlatqan sayın, shayır bolaman degen ármanım ushın qorqınışım artıp, ózimniń terime ózim mantıǵıp, ózimniń oylarıma ózim súrnige basladım. Bul mısaldıń sxemasın tómendegishe kórsetiwge boladı:

Себеп бағınıńқı гáп+себеп бағınıńқı гáп+сın бағınıńқı гáп+bas гáп

Demek, birinshi hám ekinshi komponentler bas gápti sebeplik mánide túsindiredi. Bunda olardıń forması da túrlishe, yaǵnıy dáslepki sebep baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshı -ǵan kelbetlik feyil formasına sayın kómekshi sóziniń dizbeklesip keliwi arqalı bildirilgen bolsa, ekinshi gáptiń bayanlawıshı -ıp qosımtalı hal feyil arqalı sebeplik máni bildirip tur. Al, úshinshi baǵınıńqı gáptiń de bayanlawıshı -ıp formalı hal feyil arqalı bildirilgen menen, ol bas gáp menen sınıq qatnasta baylanısqan.

Teń baǵınıńqılı qospa gáptiń quramı keńeyip, altı-jeti gápten de dúziliwi múmkin. Bunday jaǵdayda da baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshları birdey formada kelip, bas gáp penen baylanıadı: Haw, qazaq kelse, ózbek kelse, túrkmen kelse, Daǵıstannan kelse, orıs-ám bolsa, onnan artıq álemde kim bar? Keltirilgen bulqospa gáptiń quramında altı jay gáp qatnasıp, teń baǵınıńqılı qospa gápti dúzip kelgen.

Solay etip, quramında eń keminde eki yamasa bir neshe baǵınıwshısı bar konstrukciyalar kóp baǵınıńqılı qospa gáp dep júrgiziledi. Jay gápleri óz ara sintaksislik qatnasta kelip, bas gápte berilgen oy-pikirdiń tiykarı birge qosılıp, biri ekinshisin tolıqtırıp, quramalı, biraq iqsham, tásirli, esitiwge qolay, aytıwǵa ańsat bir pútin birlik dúziledi.

Referenes:

1. Қунғуров Р., Бегматов Ғ.,Тожиев Е. Нутқ маданияти ва услубият саослари. – Тошкент, 1992, 94-бет
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. -Нөкис, 1990, 75-бет.
3. Нәжимов А. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 79-бет.
4. Қазақ тілінің грамматикасы, II, Синтаксис. Алматы, 1967, 221-222-бетлер.